

УДК 316.422

Білоус Т.М., провідний соціолог лабораторії з прикладних соціологічних досліджень кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, Київ, 01033, Україна, e-mail: TamaraBilous@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7070-6912>

ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН ЗА ДОПОМОГОЮ ЕКСПЕРТНИХ МЕТОДІВ (НА ПРИКЛАДІ РЕФОРМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ)

У статті запропоновано апробацію інструментарію дослідження тенденцій соціальних змін на прикладі реформи вищої освіти. Доведено, що соціальна реформа є різновидом соціальних змін, та обґрунтовано, що її доцільно вивчати за допомогою методології дослідження соціальних змін. Одним із способів такого вивчення є методи експертного оцінювання. З'ясовано особливості застосування експертних методів у вивченні тенденцій соціальних змін. Запропонований дослідницький інструментарій ґрунтується на теорії соціальних змін П. Штомпки. Обґрунтовано критерії відбору експертів у дослідженні. Емпірична база публікації становить 8 експертних інтерв'ю. Учасниками дослідження є керівники та викладачі закладів вищої освіти, представники Міністерства освіти і науки України, що займаються питаннями вищої освіти, учасники експертної групи Higher Education Reform Experts (HERE), представники роботодавців у Національному агентстві із забезпечення якості вищої освіти, представники студентів, засновники освітніх платформ онлайн-навчання. У результаті пілотного експертного опитування вдалося зафіксувати початковий стан об'єкту дослідження, визначити зміни у структурі, складі системи, функцій елементів системи, в оточенні та сфері мотивації індивідуальної та колективної поведінки, виявити основних агентів, на що спрямована їх діяльність і як вона змінюється внаслідок реформи. Отримані результати будуть корисними, насамперед, особам, які ухвалюють рішення для оцінки проведених реформ і побудови подальшої стратегії розвитку. Дослідження реформ, як різновиду соціальних змін, за допомогою методів експертного оцінювання, з академічної точки зору, дає можливість ефективніше систематизувати наявні знання та отримувати нові.

Ключові слова: соціальні зміни, теорія соціальних змін П. Штомпки, експертний метод, методи експертного оцінювання, метод побудови сценаріїв, експертний прогноз, реформа вищої освіти, Закон України "Про вищу освіту", імплементація реформ.

Bilous T.M., leading sociologist, Laboratory of Applied Sociological Research, Department of Methodology and Methods of Sociological Research, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv; 60, Volodymyrska Str., Kyiv, 01033, Ukraine, e-mail: TamaraBilous@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7070-6912>

STUDY OF SOCIAL CHANGES THROUGH EXPERT METHODS (ON THE EXAMPLE OF THE REFORM OF HIGHER EDUCATION IN UKRAINE)

The article proposes the testing of tools for studying the trends of social change on the example of the higher education reform. Author proved that social reform is a kind of social change and that it is essential to study it using the methodology of social changes. One of the methods to use in such study is the method of expert judgment. Paper reveals the application of expert methods in the study of social changes trends. The proposed research tool is based on the P. Sztompka's theory of social changes. The justification of the criteria for selecting experts was suggested. The empirical basis for

© Білоус Т.М., 2018

ISSN 1681-116X. Український соціум, 2018, № 3 (66): 65–81

65

publication is 8 expert interviews. The participants of the study were university lecturers, university heads, representatives of the Ministry of Education and Science of Ukraine dealing with higher education issues, Higher Education Reform Experts (HERE), representatives of employers at the National Agency for Quality Assurance in Higher Education, and representatives of student body, founders of educational online-platforms. Through to the pilot expert study, it has become possible to record the initial state of the study's object, to define structural changes, and changes of the system composition, to identify changes in the system elements functions, to saw changes in the environment and in the field of individual and collective behavior motivation, to found out the main agents, and the aim of their activities and how they change through reform. The results will be useful firstly for decision-makers to assess the reforms and build further development strategy. The study of reforms as a kind of social change through method of expert judgment from the academic point of view makes it possible to systematize existing knowledge and obtain new one more efficiently.

Keywords: social changes, P. Sztopka's theory of social changes, expert method, methods of expert judgment, method of constructing scenarios, expert forecast, higher education reform, Law of Ukraine "On Higher Education", implementation of reforms.

У житті українського суспільства за останні роки відбулося багато змін. Наразі реформи слугують інтенсивним засобом пошуку механізмів вирішення наявних болючих суперечностей суспільного життя України, а також інструментом прогресу суспільства.

За радянських часів дослідники суспільствознавчих наук розглядали реформи переважно як другорядний фактор у соціальному прогресі, роль реформ дуже занижувалась. На їхню думку, прогрес залежав від революції, яка абсолютизувалась, ідеалізувалась і гіпертрофувалась¹.

Згідно з аналізом світового досвіду, значення та роль соціальної реформи на різних етапах розвитку суспільства були різними. Перетворення, що були недосяжними шляхом реформ у XIX ст., стали можливими вже у XX ст. Проте перед дослідниками постає інше питання: як саме, за допомогою чого аналізувати соціальні зміни, що спричиняють реформи, а перед особами, які ухвалюють управлінські рішення, – як, посиляючись на наявні соціальні зміни, надалі планувати свою діяльність.

Таким чином, актуальність теми нашого дослідження визначається зростанням кількості реформ, що наразі імплементуються в українському суспільстві, та потребою в дослідницькому інструментарію для визначення та прогнозування тенденцій соціальних змін, що відбуваються внаслідок цих реформ.

Опосередковано процес соціальних змін досліджувало багато класиків соціологічної думки, зокрема, Г. Спенсер (закон еволюції), Е. Дюркгайм (аналіз розподілу праці), В. Парето (теорія циркуляції еліт), Г. Зіммель (вчення про конфлікти). Безпосередньо ж соціальні зміни вивчали Дж. Александер, У. Бек, П. Бергер, Р. Аппельбаум, А. Босков, П. Бурд'є, Р. Дарендорф, І. Валлерстайн, П. Коломі, С. Ліпсет, У. Мур, Д. Мартіндал, Н. Луман, Р. Нісбет, Т. Парсонс, Е. Росс, Н. Смелзер, П. Сорокін, А. Турен, П. Штомпка, Е. Гідденс та інші.

До вітчизняних соціологів, які розглядали цю тему, належать Є. Головаха [1], О. Злобіна [2], Н. Паніна, С. Макеев, А. Ручка [3], Ю. Саєнко, М. Шульга [4],

¹ Социальные революции и реформы в обществе. URL: <https://goo.gl/hy4QRp>

В. Тихонович, серед російських дослідників – В. Ядов [5], Т. Заславська [6], Л. Гордон, Ю. Левада.

Питання та виклики процесу реформування українського суспільства порушуються, насамперед, в управлінських науках. Серед дослідників, які цим займаються, – С. Пригородова [7], В. Авер'янов [8, с. 20], В. Князев, А. Гальчинський, С. Кравченко, В. Бакуменко та інші. Велика частка цих досліджень присвячена адміністративній і політичній реформам. Більшість з цих досліджень має абстрактний характер і абсолютизує окремі позиції зарубіжного досвіду реформ.

Що ж до вивчення процесу реформування, то за дорученням Міністерства освіти і науки України (МОН України) Соціологічною асоціацією України було здійснено соціологічне дослідження, присвячене проблемам реформування вітчизняної вищої освіти [9]. Реформи вищої освіти аналізував також Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва², Аналітичний центр CEDOS³. Міжнародний центр перспективних досліджень проаналізував якість проведених в Україні реформ та їх міжсекторальний вплив⁴. Ці дослідження порушували переважно питання ефективності та успішності проведених реформ. У фокусі соціологічної перспективи залишається місце для оцінки реформ, як соціальних змін, а також для прогнозу тенденцій цих соціальних змін.

Застосування теорії соціальних змін дасть можливість краще зрозуміти сучасний стан суспільної сфери, в якій відбуваються зміни, визначити основні тенденції змін і спрогнозувати можливі наслідки цих змін. З огляду на це, **мета статті** – створити універсальний дослідницький інструментарій, спрямований на оцінку та прогноз соціальних змін у різних суспільних сферах, та апробувати його у сфері вищої освіти.

Методологічною базою нашого дослідження є концепція соціальних змін П. Штомпки. За його визначенням, під соціальною зміною розуміють розбіжності між станом соціальної системи в певний момент і станом тієї ж соціальної системи в інший момент [10, с. 455–456].

У теоретичній моделі П. Штомпки використовуються основні чотири категорії: структури, агенти (або діячі), діяльність та дії. Ці категорії впливають з рівнів існування соціальної реальності (рівня спільнот і рівня індивідуальностей) та способів існування (дійсність і потенційна можливість).

Тепер визначимося з поняття реформи. У соціологічному словнику під соціальною реформою розуміють перетворення, зміну, нововведення, перевлаштування якоїсь сторони суспільного життя (порядків, інститутів, організацій, закладів), без усунення основ існуючої соціально-політичної структури і наявного суспільного ладу.

За умов розвинутого, соціально диференційованого суспільства соціальні реформи можуть бути дуже різноманітними: суперечливими і за змістом, і за формами здійснення, і за впливом на перебіг соціальних процесів. Соціальні реформи, спрямовані на прогресивні зміни у суспільному процесі, постають водночас і як заходи, по-

² Вища освіта в умовах реформи: зміни громадської думки. URL: <https://goo.gl/PRjzwj>

³ З переліком досліджень можна ознайомитись за посиланням: URL: <https://cedos.org.ua/uk/research>

⁴ Аналіз якості проведених реформ та їх міжсекторального впливу. URL: <https://goo.gl/gAUK4d>

кликані зберегти існування певного суспільства, суспільного ладу, певних соціально-політичних, економічних чи ідеологічних структур, інститутів, установ тощо [11].

Отже, реформа є соціальною зміною. Оскільки поняття реформи є вужчим за соціальну зміну, вважаємо за доцільне визначити реформу як різновид, одну з форм прояву, соціальних змін. З реформою часто згадують революцію, як ще один різновид соціальних змін. Проте, на відміну від неї, соціальні реформи є поступовими та послідовними змінами всередині певного соціального ладу, що мають на меті його вдосконалення.

У П. Штомпки зустрічаємо визначення реформи, як часткових змін в будь-якій сфері суспільної системи, які самі по собі не змінюють суть, природу цієї системи.

Отже, реформа – це часткове удосконалення в певній сфері життя, ряд поступових перетворень, які не порушують основ існуючого соціального устрою. Зазвичай реформи спричиняють повільні еволюційні зміни, що не призводять до масового насильства, швидкої зміни політичних еліт, радикальних змін у соціальній структурі та ціннісних орієнтаціях.

Згідно з типологією соціальних змін, реформа є бажаною соціальною зміною, вона може бути як коротко-, так і довгостроковою.

Завдяки реформі зміни здійснюються на рівні міжособистісних відносин, організацій та інститутів, малих і великих соціальних груп, мікро- та мезорівні.

Залежно від сектору, де відбувається реформа, зміни поділяють на культурні, політичні, економічні, технічні, демографічні, релігійні, історичні та інформаційні.

В основу класифікації змін П. Штомпки покладені такі критерії, як спрямованість змін або “локус діяльності” (знизу, під тиском широких мас або згори – під впливом владної еліти) та наміри діяча. Відповідно до цього, виокремлено чотири типи змін: латентні, що виникають знизу; латентні, що здійснюються згори; явні, що відбуваються згори та здійснюються знизу [12, с. 337–339]. Згідно з даною класифікацією, реформа – це явні зміни, що відбуваються згори.

Соціальні зміни можна також класифікувати, залежно від цілей і спрямованості дій. Соціальні зміни викликані реформою, спрямовані, насамперед, на структури, як наслідок – відбувається поява нових норм, ідей, відносин.

З огляду на соціальні елементи, що підлягають змінам завдяки реформі, можна виокремити зміни, що стосуються:

- структур різноманітних соціальних утворень, так звані структурні зміни (в структурі групи, класу, нації, соціокультурних цінностях);
- соціальних процесів і зміни, що відбуваються в сфері соціальних взаємодій та взаємовідносин різноманітних спільнот – процесуальні (відношення конфлікту, солідарності, напруженості тощо);
- функцій різних соціальних систем, інститутів, організацій – функціональні;
- сфери мотивації індивідуальної та колективної діяльності – мотиваційні.

За своїм характером, внутрішньою структурою, ступенем впливу на суспільство соціальні зміни можна поділити на соціальні революції та еволюції. Реформа належить до еволюційних змін. Це часткові поступові зміни, які здійснюються як достатньо стійкі та поступові тенденції до збільшення або зменшення певних якісних елементів у

різноманітних соціальних системах і можуть набувати висхідної та низхідної спрямованості. У випадку реформи еволюційні зміни організуються свідомо.

Досліджуючи соціальні зміни, польський соціолог П. Штомпка враховує також суб'єктивний фактор, який стає критерієм для класифікації, як сприймаються процеси людьми: “процеси, які можна розпізнати, передбачити і у яких можна виявити мету”, “процеси, які неможливо розпізнати, сприйняти як позитивні чи негативні, встановити, бажані вони чи ні”, “люди можуть розпізнати процес, сприйняти його спрямованість і сподіватися на те, що він принесе певний результат, і все-таки повністю помилятися в своїх очікуваннях, тобто процес відбувається всупереч їхнім розрахункам і призводить до інших, а іноді прямо протилежних наслідків” [12, с. 40–41]. Реформу можна охарактеризувати, як процес, що розпізнається, процес, в якому визначається мета, та процес, що може бути передбаченим. Хоча є випадки, коли наслідки реформи виявляються неочікуваними.

Реформа, як різновид соціальної зміни, є нормативною зміною [12, с. 313]. Під нормативною зміною розуміють виникнення, заміну чи перетворення компонентів нормативних структур: норм, цінностей, ролей, інститутів, інституціональних комплексів.

Залежно від результату змін, реформа спричиняє конструктивні зміни та має творчий характер.

Вона є не випадковою, плановою, навмисною, сприятливою, явною та функціональною соціальною зміною. Може бути кількісною, якісною та кількісною і якісною одночасно. Реформа – це зміни показові, вагомі, які є суттєвими для певного суб'єкта.

Соціальні зміни оцінюються за кінцевим результатом. Виокремлюють так зване просте репродукування, тобто компенсаторні, адаптивні процеси, що дозволяють пристосовуватися до навколишніх умов, зберігати статус-кво, та розширене репродукування, яке означає кількісне збільшення без фундаментальних якісних змін. Результатом реформи може бути і трансформація – перетворення структури з істотною модифікацією мережі взаємозв'язків у системі (соціально-культурному полі).

Оскільки реформа є соціальною зміною, то звідси випливає, що до її вивчення можна застосувати методологію дослідження соціальних змін.

Нині застосовують багато підходів і методів для вивчення соціальних змін. Так, Інститут соціології НАН України регулярно здійснює моніторинг соціальних змін українського суспільства⁵. У межах даного проекту розроблено систему соціологічних показників, яка дозволяє відстежувати тенденції соціальних змін, ґрунтуючись на вивченні стану громадської думки та масової свідомості (ціннісні орієнтації, соціальні установки, судження та оцінки актуального стану суспільства, його перспективи). Головним завданням проекту є відстеження, фіксація й аналіз соціальних змін як у суспільній системі в цілому, так і в окремих галузях суспільного життя [13].

Інститутом соціології НАН України опубліковано працю “Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007–2009–2011” [1]. Дане опитування проводилось в усіх країнах за одним і

⁵ Випуски. *Українське суспільство*. URL: <https://goo.gl/e2dz9X>

тим самим опитувальником, під час дослідження застосовувалися жорсткі методико-організаційні вимоги. Це дає підстави стверджувати, що отримані результати опитувань відкривають можливість порівняння численних показників особливостей способу життя та масової свідомості людей. Всі ці дослідження є кількісними, масштабними, доволі затратними в організації.

Іншими джерелами для аналізу соціальних змін є статистичні дані – це державні або відомчі дані, отримані з документальних офіційних джерел, їх достовірність юридично гарантована.

Відстежувати тенденції соціальних змін можна не тільки ґрунтуючись на вивченні стану громадської думки, масової свідомості та статистичних даних. Нам бачиться доцільним для цього завдання застосувати також експертні методи оцінювання, оскільки саме від експертів ми можемо отримати таку інформацію, оцінки соціальних змін, які неможливо отримати іншим методом.

Експертні оцінки – це професійні оцінки фахівців наявності та якості окремих явищ, процесів, норм, стандартів, ситуацій, ранжування, коефіцієнтів пріоритетності та вагових коефіцієнтів (як таких, що стосуються поточного стану справ, так і таких, що стосуються можливих варіантів розвитку ситуації в майбутньому).

При дослідженні соціальних змін наявна невпевненість і невизначеність щодо характеру, адресності та розмірів їх соціальних наслідків. З такою ситуацією найкраще справляються експертні методи.

Крім оцінки сучасного стану проблеми, особливістю застосування саме експертного опитування для досліджень соціальних змін є прогноз тенденцій розвитку різних явищ і процесів. Прогноз може стосуватись як глобальних проблем, так і локальних завдань.

Отже, для вивчення тенденцій соціальних змін буде доречним застосування методів експертного оцінювання. Оскільки реформа є різновидом соціальних змін, то для її дослідження теж будуть застосовані експертні методи.

Для побудови, а згодом і перевірки дослідницького інструментарію, як приклад візьмемо дослідження реформи вищої освіти України. Визначимо, які елементи соціальних змін доцільно вивчати саме експертним методом.

Згідно з П. Штомпокою, аспекти, в яких відбуваються перетворення, це – склад системи; структура системи; зміни функцій, що здійснюють елементи суспільства; зміна меж системи; зміни в оточенні системи. Соціальні зміни можуть бути пов'язані з поведінкою людей, їх ставленням до соціальної ситуації, світоглядом тощо [10, с. 455–456]. Отже, візьмемо названі аспекти за основу для дослідницького інструментарію.

Досліджуючи зміни структури системи, польський вчений визначає її як сукупність чотирьох мереж зв'язків між елементами: взаємодіями (інтераціями), інтересами, нормами та ідеями.

Зокрема він уточнює: “Таким чином: а) з'являються нові структури взаємодій через те, що люди встановлюють між собою нові контакти, входять в нові стосунки один з одним, об'єднуються в нові групи; б) виявляються нові структури інтересів, оскільки люди багатіють або бідніють, домагаються влади або її втрачають, звільняються від залежності або впадають у залежність; в) утворюються нові нормативні структури

через те, що люди починають визнавати нові цінності, керуватися новими нормами, виконувати нові ролі, карати та нагороджувати за дещо інше, порівнюючи з тим, що було раніше; г) формуються нові структури ідей, оскільки люди починають вірити в нових богів, приймають нові ідеології, здобувають нові знання про світ, бачать самих себе в іншому світлі. Суспільство не залишається незмінним, не залишається в старих, одвічних формах, а підлягає постійним перетворенням. Принципово цей тип змін розглядається як найважливіший” [10, с. 456].

Адаптуючи пропонувану П. Штомпкою теорію до нашої дослідницької ситуації, звернемо увагу на такі аспекти процесу вивчення реформи, як: оцінка наявного стану сфери суспільства, що піддається змінам (структура); аналіз дій агентів і дослідження змін, що відбуваються в діяльності структури; прогноз ключових тенденцій розвитку досліджуваної сфери, спираючись на аналіз дій акторів і діяльності структури, що реформується.

Анкета дослідження складається з 3 блоків.

Перший блок стосується оцінки стану системи української вищої освіти. За допомогою SWOT-аналізу сформовані її сильні та слабкі сторони, можливості та загрози, що постали перед нею.

Другий блок питань має на меті з’ясувати:

- які зміни, що нині відбуваються, мають безпосереднє відношення до реформи вищої освіти;
- що, на думку експертів, являє собою вища освіта та її реформа;
- чи є реформа вищої освіти просто реалізацією Закону України “Про вищу освіту”⁶;
- хто і що має робити в рамках здійснення реформи вищої освіти (суб’єкти та об’єкти реформування);
- які положення Закону України “Про вищу освіту” є найціннішими, а які викликають сумніви;
- чи необхідно для успішного проведення реформи в Україні залучати іноземних експертів.

Третій блок – питання прогностичного характеру. Експертам пропонувалося визначити ключові тенденції розвитку вищої освіти України, які матимуть найвідчутніший вплив на реформування у вищій школі в найближчі 1–2 роки та 3–5 років.

Експертам також було запропоновано побудувати найнегативніший і найімовірніший сценарії наслідків реформи у вищій освіті. Застосування сценарного методу надає можливість встановити логічну послідовність подій: яким чином, з огляду на наявну ситуацію, може розвиватись об’єкт дослідження у майбутньому. Для дослідження тенденцій соціальних змін застосовувався пошуковий прогноз.

Тепер перейдемо до критеріїв відбору експертів для оцінки соціальних змін, зокрема, до вирішення нашого завдання – оцінки реформи вищої освіти. Отже, якого роду експерти нам потрібні? Насамперед, ті, які є провайдерами змін – представники

⁶ Закону України “Про вищу освіту” від 01.07.2014 р. №1556-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 37-38. Ст. 2004. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

МОН України, керівники та викладачі закладів вищої освіти (ЗВО). Тобто зацікавлені в змінах стейкхолдери та ті, які активно беруть участь у роботі соціального інституту та реформі.

Ті, на кого спрямована діяльність з реформування, – викладачі ЗВО та бенефіціари всієї діяльності інституту, що реформується – студенти та батьки.

Нам також потрібні експерти серед тих, хто сьогодні пасивно сприймає процес і результати реформування – роботодавці.

Вимоги, що пред'являються до підбору експертів:

- високий рівень загальної ерудиції;
- наявність академічного наукового інтересу до проблемних питань, що оцінюються;
- наявність досвіду в сфері знань, в якій здійснюється оцінка;
- принциповість;
- об'єктивність.

Обираючи студентів, як експертів для дослідження, слід звернути увагу на тих, які займають активну громадянську позицію і бере участь у студентському самоврядуванні не менше ніж два роки.

Крім зазначених категорій експертів для дослідження та прогнозування тенденцій соціальних змін доречно буде залучити нових гравців сфери вищої освіти – керівників освітніх онлайн-платформ (зокрема, “Prometheus”, “Открытое образование”).

Безкоштовні освітні онлайн-платформи є інноваційними проектами в контексті інформаційного суспільства. Вони являють собою новий формат експертного бачення змін, через те, що самі є частиною більш глобальних змін у світі, надаючи освітні послуги в новому форматі. Перевагами, які вони вносять в експертне дослідження, будуть:

- відстеження нових тенденцій і швидке на них реагування, на відміну від таких складних структур, як університети;
- ініціатива впроваджувати нові навчальні курси та програми у них йде знизу, тобто у відповідь на потреби ринку, а не згідно з планами міністерств;
- мобільність і відкритість до нового. Впроваджуючи європейську систему виборності курсів, онлайн-платформам певною мірою легше самим імплементувати щось абсолютно нове, ніж реформувати те, що вже є, чим і займаються на даний момент університети.

– безкоштовним освітнім онлайн-платформам легше бути євроінтеграційними. У них є багато успішних прикладів, вони можуть пробувати, їм легше видозмінюватися, варіювати і тим самим відповідати на запити споживачів;

– зацікавленість у результатах своєї діяльності, на відміну від традиційних суб'єктів освітньої діяльності вищої освіти.

Отже, звернемося безпосередньо до аналізу реформи вищої освіти України (ВО), що нині триває. Ця реформа є частковим удосконаленням у сфері освіти, зокрема у вищій освіті, ряд поступових перетворень, що спрямовані на задоволення викликів сучасного світу. Згідно з типологією соціальних змін, реформа ВО є бажаною соціальною зміною. Згідно з документацією, це короткотривала зміна (її імплементация за-

планована на 4–7 років); це явні, заплановані зміни, що відбуваються згори; еволюційні зміни, що організовуються свідомо. Також дана реформа спричиняє освітні, культурні, демографічні та економічні зміни в суспільстві.

Реформу вищої освіти можна охарактеризувати, як трансформацію, оскільки в Законі України “Про вищу освіту” 2014 р. закладені перетворення структури з істотною модифікацією мережі взаємозв’язків у сфері освіти.

Завдяки цій реформі зміни здійснюються на рівні міжособистісних відносин, організацій, малих і великих соціальних груп, інституцій.

Емпірична база публікації – це 8 експертних інтерв’ю, зібраних під час пілотного проекту “Оцінка та прогноз експертів процесу реформування вищої освіти України” в рамках дисертаційного дослідження на факультеті соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка в жовтні – грудні 2016 р., мета якого – оцінити можливу ефективність викладеного в статті підходу.

Категоріями учасників експертного опитування були:

- викладачі ЗВО;
- керівники ЗВО;
- представники МОН України, що займаються питаннями вищої освіти;
- представники роботодавців у Національному агентстві із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО);
- представники студентів;
- засновники освітньої онлайн-платформи.

Під час дослідження були отримані такі результати.

Оцінюючи стан, в якому зараз перебуває вища освіта в Україні, експерти визначають його як кризовий, складний і критичний, в процесі реформування (на початку довгого шляху реформування), в перехідному стані. Представник департаменту вищої освіти МОН України зазначив: “Якщо хочете, то, криза пошуку себе. Це стосується і освіти, вищої освіти зокрема”.

На думку експертів (зокрема, представника департаменту вищої освіти МОН України), вища освіта має своєю основною ціллю надання людині такого рівня загальної фахової підготовки, який дозволить завжди знайти своє місце в житті. Тобто, максимально готувати людину до активної та продуктивної участі в економіці. Проте ця підготовка має бути не під конкретну посаду, а орієнтована на широкий спектр можливостей, який надає ринкова економіка.

Експертами (зокрема, викладачем, експертом групи “Освіта” Реанімаційного Пакета Реформ) також було зазначено, що ЗВО повинні давати повну загальнокультурну підготовку, щоб людина не тільки була професіоналом у певній сфері практичної діяльності чи фахівцем певної науки, але й розуміла той світ, в якому живе: як цей світ розвивається, як він існує, які існують глобальні проблеми, які є можливі шляхи їх вирішення; де місце людини у вирішенні цих проблем.

У дослідженні виявилось бачення експертів, що собою являє реформа – воно збігається з теоретичним концептом П. Штомпки. Під реформою вищої освіти експерти розуміють, насамперед, структурні, якісні зміни, які є новим фундаментом для

наращення потенціалу вищої школи та забезпечення її конкурентоспроможності на міжнародній арені. Реформа більше розглядається, як процес, а не результат.

Під реформою вищої освіти респонденти розуміли зміну правил гри. І не тільки зміну правил, але й зміну тих, хто ці правила може диктувати. Представник студентів у НАЗЯВО зазначив: “Фактично реформа полягає в тому, щоб змінити правила гри і зробити так, щоб жоден суб’єкт державної влади або жодна людина не могли змінювати ці правила під себе та мати монопольний вплив. Це і автономізація університетів, і вплив на систему вищої освіти з боку роботодавців та студентів, і демократизація університетів, які є головним суб’єктом вищої освіти”.

Оскільки реформа – це запланована соціальна зміна, що йде згори, то, на думку експертів, реформа вищої освіти являє собою реалізацію Закону України “Про вищу освіту”. Водночас респонденти зазначають, що законодавчий аспект – лише один з багатьох аспектів реформи. У більш широкому контексті реформа вищої освіти є змінами в мисленні, підходах до управління та спроможність розширення можливостей для реалізації потенціалу викладачами, студентами, управлінцями тощо.

Агентами або діячами реформи вищої освіти, на думку експертів, є суспільство у цілому, викладачі, студенти, адміністративний персонал університетів, МОН України. Діяльність цих суб’єктів реформування повинна бути спрямована на підвищення якості освіти в університетах і впровадження автономії ЗВО.

Експерти акцентують увагу на тому, що головним агентом має бути *суспільство*, оскільки всі реформи завжди здійснюються на запит суспільства.

МОН України, як агент, створює нові нормативні структури, розробляє нормативно-правові акти, підзаконні акти для імплементації реформи та прагне забезпечити їх ухвалення Кабінетом Міністрів України або власними наказами.

Одним з базових завдань, які повинно виконати МОН України – створити нову систему стандартів вищої освіти, щоб університети могли реалізовувати свою програму; сформувати нову систему ліцензування та акредитації освітніх програм. Цим повинно займатись і НАЗЯВО, яке завдяки реформі є новим суб’єктом. Крім того, дуже важливим напрямом роботи є послаблення власних позицій МОН України: воно повинно передати частину своїх повноважень НАЗЯВО.

Перед агентом реформування (*університетом*) стоїть завдання скористатися тією автономією, яку він отримує завдяки Закону України “Про вищу освіту”: продумувати стратегію власного розвитку; визначити, які спеціальності для нього є потрібними або непотрібними; відповідати за якість освіти; сприяти конкуренції між університетами; заохочувати університет заробляти гроші на наукових проектах. Це все існує, але, на думку учасника експертної групи Higher Education Reform Experts (HERE), проблема полягає в тому, що “коли дається, не всі готові цим користуватися, тому основні напрями, які мають бути – це визначення стратегій самих університетів, підготовка людей, кадрів, які готові скористатися цією, скажімо, можливістю і які могли б розвинути автономію університетів. Це – основне, що має бути сьогодні”.

На думку експертів, дуже важливою є роль такого агента, як *студенти* у процесі реформування. Вони є реципієнтами реформи та саме для них вона й проводиться. Оскільки завтра, здобувши якісну освіту, студенти повинні вийти на ринок праці, пла-

тити податки до бюджету та отримувати новий цикл освіти. У старій моделі вищої освіти студент був “пасивним матеріалом, в який треба вкладати якісь знання”. Представник департаменту вищої освіти МОН України зазначає, що сьогодні студент – активний учасник всіх процесів, які відбуваються у вищій школі, якщо його думка не буде врахована, він піде до іншого університету чи поїде до іншої країни. Тому думку студентів слід враховувати та узгоджувати з ними ключові питання.

Ще одним діячем процесу реформування є *викладачі*. Як вважають опитані респонденти, викладачі теж звикли бути пасивними, посилаючись на те, що від них нічого не залежить. Насправді, від викладачів залежить дуже багато і нині є випадки, коли активні викладачі стають осередком, навколо яких починаються певні зміни. Для прикладу наводяться такі ЗВО, як Національний університет “Львівська політехніка”, Український католицький університет, Національний технічний університет України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний університет “Кієво-Могилянська академія”. Приклади такі є, але, як зазначають опитані, їх не так багато.

Представник департаменту вищої освіти МОН України зауважив: “Фактично, реформа – це те, що кожен науково-педагогічний працівник, кожен вищий навчальний заклад повинні щодня думати про те, як конкурувати, як доводити, що вони кращі, як дійсно ставати кращими”.

На думку експертів, зацікавленою стороною в реформі мають бути і *роботодавці*. Нині вони є найменш активними серед зазначених агентів. Проблема роботодавців полягає в тому, що вони не вірять реформам, вища освіта їх не цікавить. Вони вже налаштовані на те, щоб перевчати випускників, які до них прийдуть на роботу. І зовсім не замислюються про вплив на цих випускників у процесі їх навчання.

Респонденти вважають, що перед роботодавцями стоїть завдання об’єднатися, створити певні представницькі органи на своєму рівні, комунікувати з вищою освітою та між собою за допомогою консультацій, певних заходів, круглих столів і конференцій. Це стосується, насамперед, малого та середнього бізнесу. Завдання МОН України – вирішити, як системно роботодавці можуть впливати на якість освіти, оскільки сьогодні існує багато таких механізмів. Так, певні роботодавці, які готові співпрацювати з окремими університетами, оскільки їм цікаві випускники конкретних спеціальностей цього університету, можуть брати участь у наглядових та вчених радах тощо.

Крім зазначених суб’єктів процесу реформування вищої освіти в нашій державі, експерти називають ще *Національну академію наук України та Національну академію медичних наук України*. Випускники ЗВО стають дослідниками в цих установах. Дуже важливо, щоб інтереси усіх “стейкхолдерів” враховувались, але вибиралась одна, магістральна траєкторія цього реформування.

Під час дослідження було з’ясовано, що до зміни функцій елементів системи вищої освіти, які відбулися внаслідок реформи, слід додати появу внутрішньої університетської демократії. Тобто тепер не буде однієї людини, що впливатиме на всі рішення. Всі повноваження в університеті будуть децентралізовані, з’явиться сту-

дентське та викладацьке самоврядування; всі учасники, працівники університету матимуть реальний вплив на вибори ректора та формування адміністрації.

На думку експертів, нові структури взаємодії проявляються в об'єднанні студентів в органи студентського самоврядування для відстоювання своїх прав. Це стало можливим саме завдяки Закону України "Про вищу освіту". Додамо сюди ще об'єднання викладачів та викладачів і студентів, про які йшлося.

Всі нові структури взаємодії виявляють *нові структури інтересів*, оскільки студенти, викладачі, університети, НАЗЯВО отримують автономію та владу завдяки цій реформі, а МОН України та ректори університетів частково їх втрачають.

Ухвалення Закону України "Про вищу освіту" – і є утворення *нових нормативних структур*. Агенти (суб'єкти) вищої освіти починають визнавати нові цінності (академічна доброчесність), керуватися новими нормами (вибори ректора), виконувати нові ролі (органи студентського самоврядування).

Отже, перейдемо до думок експертів щодо змін, які відбуваються в оточенні системи вищої освіти та мають безпосереднє відношення до реформи вищої освіти.

Соціальна зміна фіксує сам факт зміни, факт зміни в широкому сенсі слова. Але таких змін є безліч і на них впливають різні фактори. Важливим для дослідження завданням є відокремити та зрозуміти ті зміни, які відбуваються навколо та завдяки реформі вищої освіти. Це дозволить краще усвідомити причинно-наслідкові зв'язки та що являє собою реформа вищої освіти. Бачення опитаних експертів щодо змін, які стосуються явища реформи вищої освіти, є унікальними завдяки статусу експерта та експертного знання.

Отже, серед таких змін респонденти виокремлюють:

- активізацію суспільства через створення різних громадських об'єднань і посилення громадянського суспільства. Особливо це стосується студентських об'єднань;
- появу приватних і неформальних приватних закладів (наприклад, Український католицький університет), які не мають державного фінансування. Своєю появою вони мотивують всі інші навчальні заклади витримувати цю конкуренцію, прагнути до чогось більшого;
- активізацію боротьби з корупцією та плагіатом в українському суспільстві;
- відповідь на виклики часу, які сьогодні постали перед країною: певна частина студентів, як добровольців, відправилась у зону АТО; розробка у ЗВО зразків військової, оборонної техніки;
- процеси децентралізації у вищій освіті, які відповідають реформі децентралізації та самоврядування в країні;
- специфічну ситуацію в країні, коли система вищої освіти дуже важко піддається глобальним змінам, МОН України не враховує міжнародний досвід;
- оновлення влади, прихід у владу молодих людей та людей, що отримали вищу освіту за кордоном, працювали за кордоном і розуміються на стандартах освіти;
- поширення громадського впливу через громадські організації та дослідницькі аналітичні центри, наприклад, центр "CEDOS". Це спричиняє появу конкуренції серед університетів;

- підвищення процесу мобільності студентів і викладачів, що дозволяє привносити нововведення в свої університети. Впровадження безвізового режиму з ЄС;
- прийняття нових законів України “Про освіту”⁷, “Про вищу освіту”⁸ та “Про наукову і науково-технічну діяльність”⁹;
- негативну економічну ситуацію в країні, відсутність можливостей отримувати додаткове фінансування для ЗВО, заробітку й отримання дивідендів від співпраці з бізнесом;
- інтернаціоналізацію вищої освіти.

Впровадження законодавчої норми про відкриті дані щодо роботи університетів: вимоги, щоб бюджетні установи повною мірою публікувати всі свої фінансові документи. Завдяки зміні студенти контролюють, куди направляється фінансування в їхньому університеті. Відпала потреба робити запит до ректора чи міністра, щоб отримати певні дані. Тепер можна зайти на сайт і отримати необхідну інформацію.

Європейський вектор розвитку України. Він абсолютно чітко зумовлює не тільки “відтік мізків”, але участь України в таких європейських програмах, як “Горизонт 2020” та ін. Наші освітяни й науковці усвідомлюють, що вони є повноправними членами європейської наукової та освітньої спільноти. Це важливо з точки зору не тільки власних наукових чи освітніх досягнень, але й самої різноманітності практик, наприклад, спілкування в університеті. Нині ті люди, які навчалися, мали дослідження, працювали в європейських університетах, після повернення в Україну зумовлюють інший спосіб спілкування в академічних спільнотах.

Важливою особливістю використання експертів та експертного знання є їх здатність бачити ключові тенденції, які матимуть найбільший вплив у майбутньому, виокремлювати короткочасні та неважливі події та зосереджуватися на головному.

Отримані таким способом експертні прогнози дають можливість керівникам та особам, які ухвалюють рішення, розуміти вектори розвитку як сфери, в якій вони працюють, так і загальних тенденцій розвитку суспільства. Знаючи, на що орієнтуватися, стає набагато легше будувати стратегії та плани.

Опитані респонденти визначають декілька основних тенденцій, які впливатимуть на реформування української вищої освіти (табл. 1).

У ході застосування методу сценарного планування були сформовані описові версії щодо майбутнього, які дають чітке бачення того, який вигляд наш об’єкт аналізу може мати у найближчі роки. Фактично, сценарії являють собою результати досліджень про те, як об’єкт аналізу мав би змінитися за умови, що певні тренди підсилюються б або навпаки послабилися б, або відбулися б певні події. Отримані сценарії на-

⁷ Закон України “Про освіту” від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 38-39. Ст. 380. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

⁸ Закон України “Про вищу освіту” від 1.07.2014 р. №1556-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 37-38. Ст. 2004. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

⁹ Закон України “Про наукову і науково-технічну діяльність” від 11.10.2017 р. № 848-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2016. № 3. Ст. 25. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19>

далі можна використовувати для випробування або перегляду низки планів або ж варіантів політики: висновків, які в загальному вигляді констатують, що різні плани, скоріше, працюватимуть краще в різних сценаріях. Сценарії можуть бути застосовані для стимулювання розвитку нових стратегій або для стратегічного бачення. Вони також є корисними для ідентифікації показників, які свідчать про перехід до певного стану в майбутньому [15].

Таблиця 1

Основні тенденції, що впливатимуть на реформування української вищої освіти

1–2 роки	3–5 років
<p>Зміна умов прийому до ЗВО і системи фінансування державного замовлення.</p> <p>Поява можливості у ЗВО формувати власні освітні програми.</p> <p>Криза, пов'язана з появою та функціонуванням НАЗЯВО, поступове передання повноважень, необхідність звернення за акредитацією освітніх програм до європейських партнерів.</p> <p>Посідання аудиторного навчання з дистанційним.</p> <p>Перегляд системи стипендіального забезпечення.</p> <p>Початок переходу на компетентнісний підхід, розробка нових стандартів.</p> <p>Продовження періоду виборів ректорів, скандали й непорозуміння, пов'язані з відсутністю досвіду проведення прямих таємних виборів ректорів українських університетів.</p> <p>Посилення та інституційний розвиток органів студентського самоврядування, які отримали багато повноважень, згідно з новим законом: участь у виборах ректора, розпорядження коштами тощо.</p> <p>Українські науковці та викладачі намагатимуться брати активну участь у міжнародних проєктах: адаптуватися до вимог, покращувати свої дослідження для отримання нових грантів.</p> <p>Бажання викладачів отримувати певну монетизацію за свої знання, тобто намагання впроваджувати знання в бізнес, бізнес-рішення в усіх сферах</p>	<p>Інтеграція в європейський простір вищої освіти, повне впровадження Закону України “Про вищу освіту”.</p> <p>Імплементация змін до законодавства про наукову й науково-технічну діяльність.</p> <p>Поява незалежних недержавних агентств оцінювання якості освіти українських ЗВО.</p> <p>Тенденція до укрупнення університетів, об'єднання консорціумів університетів, де університети зможуть займатися не тільки викладанням, але й науковими дослідженнями.</p> <p>Суттєве скорочення кількості ЗВО, поява лідерів у системі вищої освіти.</p> <p>Обмежене нарощення ресурсної бази університетів, крім лідерів, які значно збільшать свою співпрацю з іноземними університетами.</p> <p>Поглиблення інтернаціоналізації вищої школи: зовнішня та внутрішня академічна мобільність викладачів і студентів.</p> <p>Визнання ЄС дослідницького потенціалу українських університетів.</p> <p>Оновлення академічного середовища, зміна еліт в університетах.</p> <p>Остаточне зменшення повноважень МОН України</p>

Серед *найнегативніших сценаріїв наслідків реформи у вищій освіті* експерти зазначали:

– руйнацію української системи науки через негативну державну політику; відсутність оптимізованої мережі університетів. Все це призведе до занепаду української школи, оскільки абітурієнти не підуть навчатися в українські університети, вони пойдуть в польські університети, які сьогодні гостинно відкривають двері;

– реформу, яка може зберегти чинну систему. Стара система дуже ефективно захищається вже багато років;

– зловживання у майбутньому наданою фінансовою автономією. Локальні ректори і керівництво університетів використовуватимуть цю автономію для якогось внутрішнього збагачення, а не для розвитку своїх інституцій. Це призведе до негативних наслідків через зневіру;

– продовження політичної кризи, відсутність спадковості та стійкості уряду. Це матиме вплив на економіку: погіршиться загальний фінансовий стан і держави, і університетів. В умовах нестійкості уряду не буде органів, які зможуть якимось адаптувати систему чи створювати механізми для протидії. В цьому випадку буде важко сказати, що залишиться від системи вищої освіти.

Найімовірніші сценарії наслідків реформи вищої освіти є такими:

– позитивний, але із затягуванням термінів. Все розвиватиметься добре, але те, що можна зробити за 3 місяці – робитиметься півроку, те, що можна зробити за півроку – робитиметься півтора;

– повна імплементація Закону України “Про вищу освіту”, яка відбудеться у найближчі 5 років шляхом негативного досвіду: скандали навколо виборів ректорів, після цього затверджуватимуться певні положення для регулювання;

– багато проблем, які поступово долатимуться, в тому числі й завдяки увазі громадськості, окремих активістів і громадських організацій (наприклад, проблеми локальної корупції в університетах, проблеми із запуском НАЗЯВО тощо);

– посилення якісних позицій ключових українських університетів, виокремлення їх в окремих “пул” і за підтримки держави – формування взірця для інших ЗВО приблизно за 5 років. При цьому неефективні університети будуть саморозпускатись, оскільки не матимуть потенціалу для розвитку, а найбільш конкурентоспроможні накопичуватимуть свої внутрішні сили та рухатимуться до міжнародного ринку;

– вихід в європейський освітній простір: забезпечення визнання нашого диплому в інших країнах, забезпечення відповідності європейським нормам тих результатів навчання, які дають університети в умовах внутрішнього ринку праці (термін: 10–15 років).

Висновки. Реформа є різновидом соціальних змін і тому її доцільно вивчати за допомогою методології соціальних змін. Досліджувати тенденції соціальних змін можна, ґрунтуючись на вивченні стану громадської думки, масової свідомості, статистичних даних, а також методами експертного оцінювання. Особливостями застосування експертних методів для дослідження тенденцій соціальних змін є їх здатність справлятися з наявною невпевненістю та невизначеністю щодо характеру, адресності та розмірів соціальних наслідків соціальних змін; отримання комплексної оцінки сучасного стану проблеми; здатність експертів бачити ключові тенденції, які матимуть найбільший вплив у майбутньому, відділяти короточасні та неважливі події та зосереджуватися на головному; можливість здійснювати прогноз тенденцій розвитку різних явищ і процесів.

Ґрунтуючись на теорії соціальних змін П. Штомпки, виокремлено такі аспекти, в яких відбуваються перетворення: склад системи; структура системи; зміни функцій, що здійснюють елементи суспільства; зміна меж системи; зміни в оточенні системи;

соціальні зміни, пов'язані з поведінкою людей, їх ставленням до соціальної ситуації. З огляду на це, сконструйовано дослідницький інструментарій вивчення тенденцій соціальних змін і критерії відбору експертів, які апробовано на реформі вищої освіти України.

Завдяки пілотному експертному дослідженню вдалося зафіксувати початковий стан об'єкта дослідження, простежити зміни у структурі (нові структури взаємодій, структури інтересів, нормативні структури та структури ідей), складі системи, виявити зміни функцій елементів системи, побачити зміни в оточенні та сфері мотивації індивідуальної та колективної поведінки, з'ясувати основних агентів, на що спрямована їх діяльність і як вона змінюється внаслідок реформи, створити базову теоретичну модель процесу, а також сфокусуватись на актуальних тенденціях соціальних змін, оцінити та спрогнозувати наслідки процесів реформування.

Такий підхід для вивчення реформ, як різновиду соціальних змін, з академічної точки зору, дає змогу ефективніше систематизувати наявне знання та отримувати нове.

Список використаних джерел

1. Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами "Європейського соціального дослідження" 2005–2007–2009–2011. Київ: Інститут соціології НАН України, 2012. 119 с. URL: <https://goo.gl/f7w9zc>
2. Злобіна О. Соціальні настрої у довгостроковій та короткостроковій динаміці. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2014. Вип. 1(1). С. 376–385. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)_37](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)_37)
3. Ручка А. Цінності та ціннісна зміна у плінному світі. *Етносоціологічний та епістемологічний дискурс у науковому просторі* / за ред. В. Євтуха, Р. Радзіка, К. Кіслої. Київ: ТОВ "НВП Інтерсервіс", 2013. С. 72–85.
4. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 1 (15). Т. 1. Київ. Інститут соціології НАН України, 2014. 650 с. URL: <http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/2014monitoring1.pdf>
5. Ядов В.А. Россия как трансформирующееся общество. Москва: МВШСЭН, 2002.
6. Заславская Т.И. Социальный механизм трансформации российского общества. *Социологический журнал*. 1995. № 3. С. 5-21. URL: <http://jour.isras.ru/index.php/socjour/article/download/183/185>
7. Пригородова С. Реформа державної служби як складова адміністративної реформи в Україні. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2012. Вип. 4. С. 103–113. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2012_4_15
8. Авер'янов В. Адміністративна реформа і правова наука. *Право України*. 2002. № 3. С. 20–27.
9. Реформи вищої школи України в оцінках учасників освітнього процесу. Заключний звіт про реалізацію соціологічного дослідження. Харків, 2016. URL: <https://goo.gl/6nVqQP>
10. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. Москва: Логос, 2005. 664 с.
11. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / під заг. ред. В.І. Воловича. Київ: Укр. Центр духовн. культури, 1998. 736 с.
12. Штомпка П. Социология социальных изменений. Москва: Аспект Пресс, 1996. 416 с.
13. Проект "Українське суспільство: моніторинг соціальних змін". URL: <https://goo.gl/7EiDXu>
14. Форсайт економіки України: середньостроковий (2015–2020 роки) і довгостроковий (2020–2030 роки) часові горизонти / наук. керівник проекту М.З. Згуровський. Київ: НТУУ "КПІ", 2015. 136 с. URL: <http://wdc.org.ua/sites/default/files/WDC-IASA-FORSIGHT-UA.pdf>

Отримано 02.05.18 і оновлено 20.08.18

References

1. Golovakha, Ye., Gorbachyk, A. (2012). Trends in social change in Ukraine and Europe: the results of the "European Social Survey" 2005–2007–2009–2011. Kyiv: Institute of Sociology NAS of Ukraine. URL: <https://goo.gl/f7w9zc> [in Ukrainian]
2. Zlobina, O. (2014). Social mood in the long-term and short-term dynamics. *Ukrainske suspilstvo: monitoring sotsialnykh zmin – Ukrainian society: monitoring of social change*, 1 (1), 376-385. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)_37](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)_37) [in Ukrainian]
3. Ruchka, A. (2013). Values and Valuable Change in the Flowing World. In V. Yevtukh, R. Radzik, K. Kisla (Eds.), *Ethnosociological and epistemological discourse in the scientific space* (pp. 72-85). Kyiv: Interservis [in Ukrainian]
4. Ukrainian society: monitoring of social change, 1 (15), 1. (2014). Kyiv: Institute of Sociology NAS of Ukraine. URL: <http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/2014monitoring1.pdf> [in Ukrainian]
5. Yadov, V.A. (2002). Russia as a transforming society. Moscow: The Moscow School of Social and Economic Sciences (MSSSES) [in Russian]
6. Zaslavskaya, T.I. (1995). Social mechanism of the transformation of Russian society. *Sotsiologicheskij Zhurnal – Sociological Journal*, 3, 5-21. URL: jour.isras.ru/index.php/socjour/article/download/183/185 [in Russian]
7. Prygorodova, S. (2012) Civil service reform as a component of administrative reform in Ukraine. *Visnik Nacional'noi akademii derzhavnogo upravlinnâ pri Prezidentovi Ukraïni – Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine*, 4, 103-113. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2012_4_15 [in Ukrainian]
8. Averianov, V.B. (2002). Administrative reform and legal science. *Pravo Ukraïny – Law of Ukraine*, 3, 20–27 [in Ukrainian]
9. Higher education reforms in Ukraine in assessments of participants of the educational process. Final report on the implementation of sociological research. (2016). Kharkiv. URL: <https://goo.gl/6nVqQP> [in Ukrainian]
10. Sztompka, P. (2005). Sociology. Analysis of contemporary society. Moscow: Logos [in Russian]
11. Volovych, V.I. (Ed.). (1998). Sociology: A short encyclopaedic dictionary. Kyiv: Ukrainian Center for Spiritual Culture [in Ukrainian]
12. Sztompka, P. (1996). Sociology of Social Change. Moscow: Aspect Press [in Russian]
13. Project "Ukrainian society: monitoring of social change". URL: <https://goo.gl/7EiDXy> [in Ukrainian]
14. Zhurovskiy, M.Z. (Ed.). (2015). Forecast of the Ukrainian economy: medium-term (2015-2020) and long-term (2020-2030) time horizons. Kyiv: National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute". URL: <http://wdc.org.ua/sites/default/files/WDC-IASA-FORSIGHT-UA.pdf>

Received on 02.05.18 and updated on 20.08.18